

ԱԽԼՅԽԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՆ

(1828-1829)

Տխուր ճակատագիր մ'է Հայրենեաց
նոր դէպքերը յիշել փափաղած ժա-
մանակնիս, բռնատատուիլ պատերազ-
մներ, արիւնհեղութիւններ և աւե-
րակներ շարակարգել և փոխանակ հայ-
անուն գիւցազանց, փոխանակ Տի-
գրաններու, Տրդատներու, Աշոտներու,
Լևոններու, որոնց յիշատակութիւնն
եկեթ կը թնդացընէ սրտերնիս, գիմել
այնպիսի անուններու՝ որոնք մեզի հետ
յարաբերութիւն մը չունին ոչ ազ-
գութեամբ և ոչ ալ զգացմամբ։ Այլ
որովհետեւ այս է միանգամ պայման-
նիս, և այս պատերազմունք այնպիսի
դէպքեր են և այնպիսի հետեւանքներ
ունեցած են իրենց ժամանակին, և
նոյն իսկ այսօրուան մեր ազգութեան
վիճակին վրայ, որ ոչ միայն ոչ աւելորդ-
այլ մանաւանդ ամենակարեւոր կը տես-
նանք զանոնք յիշատակելու։ և որչափ
որ ալ անոնց մանակից չենք եղած, և
ոչ ալ անոնց պատճառքը և դրգուողքը,
յաղթողը և կամ պարտեալն, սա-
կայն ամենէն աւելի մենք եղեր ենք
զանոնք կրողը և անոնց հետեւանքնե-
րը զգացողք, լսողը և տեսողը, և մեր
հայրենիքը կրնանք ըսել որ միջա-
րան և մարզարան մը դարձաւ այն-
պիսի զօրավարաց, որոնք իրենց զի-
նուորական հանճարով և արութեամբ
զարմացուցին բոլոր Եւրոպա և բոլոր
Ասիա, յորս առաջին կարգի կրնանք
յիշել երկու ռուս հռչակաւան զօրա-
վարներ, փասքեիչ Երևանու կոմսը և
վարանձով. և աւելի խոնարհ համբա-
ւով բայց և ոչ աննչան զՀակոբի-փաշա
Օսմանեան պետութեան փոքր-Ասիոյ
սպարապետ։

Բազմաթիւ և կրնանք ըսել նաև թէ
անհամար եղան այս զօրավարաց մըրց-

մունքներն, անոր համար զժուարին
զամենն ալ յիշատակել. մենք միայն
կ'ուզենք տեսնալ երկու բանակները
Ախլցխայի դիմաց և անոր պարսպաց
տակ, և տեսնալ այն պատճառքը որով
վրահայոց այս ճոխ և հարուստ քաղա-
քը յետ հարիւրաւոր տարի Օսմանեան
պետութեան մէջ կէս անկախութեամբ
մ'ապրելու, անցաւ յետին պատե-
րազմներով Ռուսաց ինքնակալութեան.
կրելով ցայսօր այն աղետալի վէրքերը
զորս ստացաւ պատերազմին միջոց, և
որք մինչև ցայսօր չեն բժշկուած։

Թողովի բաց երկուց Պետութեանց
մէջ պատերազմին գրգռուելուն պատ-
ճառքը, երկու կողմի հանդերձանքը,
հրամանատարներուն եռանդը, փաս-
քեիչի Արփա-չայ անցնիլը, Ղարսի
պաշարումը, Հալիպ փաշային արի բնդ-
դիմութիւնը և վերջապէս անձնատուր
ըլլալը. չյիշելով նաև ահաւոր ժանա-
խտը, որ պատերազմին պէս հազա-
րաւորներ հնձեց, Ախալքալաքի 1,000
կտրիճ Լազերուն մրցիլը, մենք կը փա-
փաղինք միայն Ռուսաց բանակին հե-
տեիլ Ախալքալաքի ճամբով և հասնիլ
Ախլցխայի դիմաց, որուն բնակիչքը
դռները գոց, իրենց ժամանակակից
Միսսոյունիկի քաջաց նման լուր զրկեր
էին ռուս զօրավարին, զալ անձամբ
առնուլ բանակիները։ Որով և աւելորդ
էր յուսալ ինքնայոժար անձնատու-
թիւն մը. և փասքեիչ մօտեցաւ քաղա-
քին բարձանց, ամրոցներ կառուցանե-
լու համար, (1828 Օգոստոս), և զին-
նելու քաղքին դիրքը։

Ախլցխա, որ փոցխով գետակին ե-
ղերքը կառուցեալ է, իր թիկունքը ու-
նենալով կիսաբոլորակ լեռանց շղթայ
մը, 1828ին Ասիոյ Տաճկաստանի ամե-

նէն ճոխ քաղաքներէն մէկն էր, և ուր հարստութիւնը մեծաւ մասամբ հայ վաճառականաց ձեռքն էր, որոնք քաղքին բնակուն և շահաւէտ դրից հաւնելով՝ կը դիմէին հօն հաստատուելու: Եւ յիրաւի, Ախլցխա ամենօրեայ յարաբերութիւններ ունէր Երևանու, Կարնոյ Տփղիսի և Տրապիզոնի հետ: Անոնց միջոցով կ'ընդունէր Ռուսիոյ և Եւրոպիոյ բերքեր, և ինքն սլ պարսիկ, թաթար և կովկասեան վաճառներ կը յուղարկէր անոնց՝ բազմաթիւ կարաւաններով: Եթէ Ախլցխա այսօրուան օրո աննշան կամ երկրորդական քաղաք մ'է, պատճառը պատերազմունքն են, որոնք աւերեցին և այրեցին քաղաքը և բնակչաց շատին փախստեան պատճառ եղան: Իր մէջն ունէր Հայոց հինգ ակեղիցի, յորս նշանաւոր էր մահաւոր Ս. Յովհաննիսի հին եկեղեցին, բարձր բերդին վրայ շինուած մեծ մզկիթը, զոր յետոյ Ռուսք յեկեղեցի դարձուցին, և փաշային ճոխ տունը: Քաղաքը կրկին ամրութիւն ունէր, նախ միջնաբերդը, յետոյ արտաքին պարիսպները, որոց վրայ 40 հրանօթք զետեղուած էին, ի բաց առեալ Գայա—տաղի վրայ գտնուած թնդանօթքը, ուր էր նաև Հայոց եկեղեցին: Արտաքին պարիսպը աշտարակ մ'ունէր և չորս ամբարտակ, որոնք մէկմէկու հետ կապակցութիւն ունէին ջրապատնէշներով. և այս ջրապատնէշը երկու կողմը մեծամեծ փոսեր փորուած էին: Բաց ասոնց՝ կը տեսնուէին դարձեալ հօս հօն փոքր ամբարտակներ և աշտարակներ հրաձգողաց ապաւինի համար: Սակայն Ախլցխայի ամենէն մեծ պաշտպանութիւնն՝ իր արի և պատերազմասէր բնակչաց եռանդն էր, որոնք ըստ հին առածին կը պարծէին, որ մէկ Ղարսեցի՝ երեք Երևանցի կ'արժէ, և երկու Ղարսեցի՝ մէկ Ախլցխացի. և ահա եկեր հասեր էր ժամանակը ցուցնելու որ արդեօք մէկ ուսուր քանի Ախլցխացի պիտի արժէր և կամ հակառակաւ: 10,000 քաղա-

քաղիք Տոմիկ, Լազ, Հայ և Հրեայք զինուորներ էին. կային նաև Կ. Պօլսէն փախած Ենէիլէրը: Ասոնցմէ զատ օգնութեան դիմեր էին Գէօտէ—Մէհմետ և Մուսղաֆա փաշաները, հետերին բերելով 10,000 հեծեալ. որով ընդ ամենը գրեթէ 30,000 կրնանք հասցընել Տոմիկաց բանակը: Այս գունդերը քաղքէն դուրս չորս կէտ բռնեցին, առաջինը՝ հիւսիսային բարձունքը, երկրորդը՝ Դուլպա մզկիթին քով Գայա—տաղի աշտարակէն մէկ մղոն հեռու, և պիտի պաշտպանէր փոցիտով գետակին կամուրջը. երրորդը՝ որ ամենէն բազմաթիւն էր՝ ի Սուխիս Արտահանի և մերձաւոր աւանաց ճամբուն վրայ: չորրորդը՝ յԱշակա—փաշա քաղքէն հինգ մղոն հեռու:

Իսկ Ռուսաց բանակը ըստ իրենց պաշտօնական թուահամարոյն հազիւ 12,000 կը հասներ, և անոր համար իսկ ընդհանուր հրամանատարը փասքեիլ Երևանցի, խոհեմութիւն համարեցաւ պաշտպանողական մասը ընտրելու, մինչև որ ուրիշ պահեստ գունդեր ալ հասնին օգնութեան և զորս կը բերէր փոփով զօրավարը: Անոնց հասնելէն վերջը, փաքեիլ սահմանեց իր յանդուգն ծրագիրը, այսինքն ինկնալ յանակնկալ փաշաներուն զնդին վերայ, տիրել անոնց հիւսիսային ճամբարին և զանկոյն Ախլցխայէն բաժնելով վանել յԱրտահան:

Այս յանդուգն ծրագիրը կատարելու համար, հարկ էր որ Ռուսաց բանակը փոխէր իր դիրքը, և փաքեիլ թշնամիէն չիմացուելու համար, առաջարկեց խորհրդեան մէջ գիշերը ծածուկ չուել ի Յիսրուտ և թշնամեաց գունդերուն դիմաց կեդրոնական դիրք մը բռնել: Փութով յանձնուեցաւ Մուսղա—Պէլի, զոր գերեր էին յԱխալքալաք, գլուխ կենալու այս չուոյն և առաջնորդելու սիւնակներուն: Մուղա—Պէլ՝ որ դրամի ուժով մատնուեր էր սիրով Ռուսաց, յանձն առաւ պաշտօնը, և գունդերը գիշերանց ուղղուեցան ի Յիսրուտ: Որչափ որ ճամբան գիւրա-

գնալի էր, սակայն տեղ տեղ խոռոչներու հանդիպելով, սայլերը մեծ դժուարութիւն կրեցին, բաց ասկէ՝ գունդերէն ումանք մուրերով մինչև ցլոյս, միւս հասնողները՝ ի Յխրուտ՝ մուրերոց սպասած ժամանակնին, Տաճիկք իմացան և տեսան թշնամուոյն շարժումը և պատերազմի ահաւոր շառաչ մը հընչեց բանակին մէջ, փառքերի խորհուրդը յերևան ելլալով, իրեն ուրիշ ճամբայ չէր մնար, բայց կամ յայտնի պատերազմ տալ և կամ նորէն իր առջի ճամբարը քաշուիլ։ Այս երկու խորհրդոց մէջէն առջինը ընտրեց, և մերձաւոր քարձանց վրայ քանի մը թնդանօթ շարելով, փութով սկսաւ կրակ թափել փաշաներուն զօրաց վրայ, որոնք գումարելով իրենց գունդերը Ռուսաց ձախին վրայ կը դիմեն։ Ռուսք հաստատուն կը կենան սեղերնին, իրենց կրակով կը ջանան օսմանեան բանակին արութեան պատասխանել։ Հեղեղատի մը ցամբած անկողնոյն մէջ արիւնահեղ կռիւ մը կը ծագի սրով և սուիններով, և երկու կողմանէ ալ օգնութիւն հասնելով, պատերազմը ընդարձակուեցաւ։ Բայց երկու կողմն ալ բաց չի մեռելոց թիւէն ուրիշ չահ մը չունեցաւ և կէսօրուընէ առաջ քաշուեցան։

Ասոր նման ուրիշ խառնուրդ մ'ալ կը հանդիպի դարձեալ կէսօրուընէ երկու ժամ վերջը. և Տաճիկք նահանջելու վրայ էին, երբ տեսան որ Ռուսաց նոր օգնական գունդեր կը հասնին, որոնց կը հրամայէին Մուրավիէֆ և Քորոլըֆ հազարապետները։ Այն ատեն Տաճիկք ամփոփուելով՝ մեծագոյն պատերազմի մը համար, շարուեցան Մուխիսի և Աշակա — փաշայի մէջ. և Քորոլըֆ չափազանց եռանդէն և առանց սպասելու ուրիշ հասնելիք գունդերու, նշան տուաւ պատերազմի՝ համարելով յանակնկալս բռնել զթըշնամին։ Բայց Տաճիկք, որ չի սկզբան չէին պատասխանած հարուածներուն, երբ մօտեցան Ռուսք՝ այն ատեն զիրենք կրակի մը մէջ պաշարեցին։ Քորոլըֆ ինքն ալ ինկաւ իր զինուորաց զիւ-

կանց վրայ, և ռուս բանակին մէջ խառնակութիւն մը տիրեց։ Պատերազմին ծուխին և կրակին հետ միացան նաև երկնքի որոտմունքները և կայծակները, ինչպէս նաև ահաւոր մլրիկ մը։ Ռուսք անգլուխ մնալով շուարեցան։ Մաս մը յետս ընկրկեցաւ և մաս մ'ալ պատերազմի դաշտին վրայ անկենդան մնաց։ Սակայն հաղիւ Տաճիկք սկսեալ էին յաղթութեան կեցցէները հնչեցնել, երբ հասան Ռուսաց օգնական գունդերը, որոնց առաջնոյն կը հրամայէր Պրոտին հազարապետը, և այս տակաւին անխոնջ գունդերը կեցցէ գոչելով դիմեցին Տաճկաց վրայ, որոնք յոգներ և թուցեր էին։ Պորոտինի գունդին յաջորդեցին նաև Ռէտու և Մուրավիէֆ հազարապետաց գունդերը, որով և Տաճիկք յանակնկալս պաշարուած, սկսան խոյս տալ դէպ ի ցցապատնէշները, թողլով դաշտին վրայ իրենց մեռելալքը և վիրաւորքը։ Ի զուր ֆէօսէ՝ Մէյմէտ, որ ծանր վէրք մ'առեր էր ի սրունս, կը գոչէր կ'աղաչէր ետ դառնալու և թշնամուոյն չթողու գոնեայ քաղքին ճամբան, բայց մտիկ ընող չկար. այն ատեն ինքը որչափ որ կըրնար՝ քով գումարելով ընդ ամենը 5,000 հոգի քաշուեցաւ յԱխլախա (օգոստ. 9)։

Նոյն օրուան Տաճկաց կորուստը կը համարուի 1,500 մեռել, 500 գերի ի փախստէից, 10 թնդանօթ, 10 դրօշ և անբաւ պաշար և պատերազմական կազմած։ Կը մնայ հաւաստել որ ինչքան եղեր է Ռուսաց կորուստը, որովհետև որչափ որ ալ իրենց պատմագիրք գրեթէ ամբողջովին սպառած կը համարին Քորոլըֆի ջոկատը նոյնպէս նաև մեծապէս մնասուած առջի խառնուրդներուն մէջ, այսու հանդերձ պաշտօնական թուղթք մեռելոց թիւը կը դնեն ոչ աւելի քան 480 և 400 մ'ալ վիրաւոր։ Այս պաշտօնական թուոյն նուազութիւնը թերևս զարմացնէ զմեզ, բայց նոյնը կը հանդիպինք նաև քիչ վերջը ուրիշ պատերազմներու մէջ ալ յԱխլախա, ի Կարին և ի Բաբերդ։

և մինչ այս յետնոյս արիւնահեղ կռիւներուն մէջ ժամանակակից ծերունիք անթիւ կը դնեն մեռելոց թիւը, և Պէրպէրեանը իր Հայոց պատմութեան մէջ Ռուսաց կորուստը 4,000 կը համարի. Ռուսք 100էն աւելի չեն հաներու:

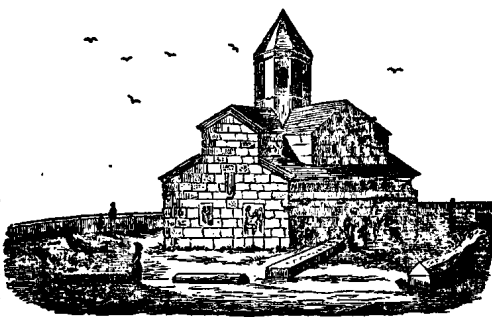
Բաց մենք հիմա թողլով՝ ի բաց այս թուահամարոց տարածայնութիւնը և սնոր պատճառքը, փառքերի բանալին մօտենանք, որ հիմա անմիջապէս Ախլախայի պարսպաց տակն էր, և նուէրակ զրկեր էր ի քաղաքն զՄուղա— Պէկ որ անօգուտ տեղ դէմ՝ չկենան և անձնատուր ըլլան: Սակայն բնակիչք, որոնք դեռ ուժերնին չէին կշռած Ռուսաց հետ, մերժեցին նուիրակութիւնը.

և ահաւոր կըրակ մը սկսաւ երկու բանալից վրայ թափիլ (օգոստ. 10): Այս երկնա տեղաց կրակիններքև փառքեր էրկուօր անցուց նորամաքտակներ բարձրացնելու համար, և 12ին նորէն նուիրակ զըրկեց անձնատուր

ըլլալու համար: Սակայն ֆէօտէ—Մէհմէտ, որ նորէն ընդհանուր հրամանատարութիւնը ձեռք առեր, էր մերժեց ռուս զօրավարին պայմանքը և պատրաստուեցաւ մինչև ցլետին կէտ ընդդիմանալու:

Փառքերի չափմանեց վճռական յարձակումը ընել վերափոխման օրը, և նորանոր հրանօթից լուծեր շարեց Գայա—տաղի դիմաց, ուր էր նաև Հայոց եկեղեցին. և 15ին առաւօտը, յետ ներկայ գտնուելու զօրք աստուածա, իրն պաշտաման, բոլոր թնդանօթները միաբան պարպուելով նշան տուին Ախլախայի պատերազմին զոր ցայսօր սարսափով կը պատմեն տեղացիք:

Տաճիկք այնքան անկասկած էին այն օրուան յարձակման վրայ, որ շատերը իրենց բնակութիւնը քաշուեր էին և այն ահաւոր որոտմանց ձայներէն դարձուած, վազեցին իրենց նշանակաւ տեղերը բռնելու, և 500 հոգի որ Հայոց եկեղեցւոյն քով բանակեր էին, առաջինք եղան յարձակողաց հետ կըռուելու, որոնց գլուխ կեցեր էր Պորտին կտրիճ հազարապետը: Պորտինի գունդը բռնադատուեցաւ սուխնով և թրով միցելու այն մէկ քանի քայլին համար զոր չահեր էր բայց ամենէն մը լեզին խառնուողը եղաւ եկեղեցւոյն դիմաց, ուր անողորմաբար կտրիճ երկու տասարդներ այն իրենց առջող և գեղեցիկ հասակը, զոր իրենց տնակներուն հովանեաց տակ սնուցեր և մեծցուցեր էին, հօս հիմայ կը գոհէին, աւաղ, ինչ բանի համար... մարդկային վրէժ խրոչրու թեան մը համար: Յիրաւի ըստ պատմըլաց և ակա-

Արևիճիկ. — Ս. Յովհաննէս եկեղեցի, որուն քով եղաւ զօրաց արխանսնոց խառնուող մը:

նատեսից՝ Ախլախայի պատերազմը մեծ պատուոյ նիւթ մ'է երկու կողմի զինուորաց, բայց արդեօք հաւասարապէս ալ պատիւ մ'է մարդկային զգացման:

Սակայն այնպիսի կէտ մը հասեր էին որ հարկ էր չդանդաղիլ, որովհետև Ռուսք քաջաբար և աներկիւղ կը յառաջէին: Տաճիկք՝ գերեզմանաքարերու ետև ամրացած, անձրևի պէս գըն, տալիներ կը տեղային Ռուսաց վրայ, որոնք փոխադարձ կը պատասխանէին. փութով գառնուողը ծագեցաւ, ուր ոչ խնայող կար և ոչ կենաց համար ազերսող, և որ զարմանալին է, կանայք բնակութիւննին թողուցած, դիմեցին օգնելու արանց և փոսէն դէպ ի վար

քար զլորտկցնելով շատ մը ռուս զինուորաց կեանքը յախշտակեցին : Եղաւ ժամանակ մը՝ յորում Ռուսք եկեղեցւոյն տանեաց վրայ ելան. բայց փութով հարուածեալ վար թաւալեցան : Պորոտին այս խառնակութեան միջոց գերեզմանաբարի մը վրայ ելած , առներկիւզ և անխոց կը գոչեր նշան կուտար և քարէ քար կը ցատքէր , կը խրախուսէր իւր զինակիցքը դիմանալ քիչ մ'այլ մինչև որ հասնի հրանօթ մը որուն անվրէպ կը սպասէր . և ահա չուշացաւ փափաքած զէնքը և բազմաձայն ուրաւ մ'իմացուց ամենուն որ յուսացեալ օգնութիւնը հասեր էր : Այն ատեն Պորոտին վստահ յաղթութեան վրայ , կ'ուզէ իր յաջողութիւնը իմացընել փառքելիլ . և հաղիկ սպայ մը ճամբու դրեր էր առ հրամանատարն , երբ գնտակի հարուած մը փռեց զինքը գերեզմանի մը վրայ՝ երեսը գէպ 'ի ցուրտ վէմը դարձած : Իրեն տեղ հրամանատարութիւնը առաւ մէկէն ամենէն հին սպայն՝ Պուրցոֆ հազարապետը , որ հրամայեց կրակը ուղղել դէպ յեկեղեցին և այն տուները , զոր իրենց բերդ ձևացուցեր էին Տաճիկք : Փութով կը հասնին փառքելիլն զրկուած ուրիշ օգնութեան գունդեր ալ և Ռուսք անհամար կորստեամբ՝ սուիւնով և հրացանի կոթով կ'ուսելով , կը տրեմն եկեղեցւոյն և գերեզմաննոցին , ոսկից Տաճիկք կը քաշուին քաղքին փողոցները :

Ժամը 6 1/2 էր ըստ եւրոպացւոց , և որչափ որ յաղթութիւնը Ռուսաց կողմէ՛րեւար , սակայն Տաճիկք նորէն միացած , տեսան թշնամւոյն ալ թիւոյն տկարութիւնը և պատրաստուեցան նոր յարձակում մ'ընելու : Փառքելիլ իմացաւ վտանգը , Ռէուի պատուիրեց որ սորոջներու գնդով մ'ուղղակի յառաջել գէպ 'ի պատնէշները : Ռէու առանց երկնատեղաց կրակին ուշ գնելու , հասաւ մինչև պատնէշները և մինչդեռ զինուորը ճակատ առ ճակատ կը կըրուէին , 20 ռահվիրայք գերաններ վար կ'առնուն և կամուրջ մը կը ձևացընեն

փոսին վրայ , ոսկից ջուրտները հերս վաղելով կը տարածուին պատնիշաց վրայ : Այս շահէն վերջը , ուրիշ բան չէր մնար բայց դիմել քաղքին փողոցները և տիրել քաղքին . բայց Ռուսք ապշած մնացին երբ ամեն տուն բերդ մը դարձած տեսան , զոր առանձին յարձակմամբ պէտք էր առնուլ : Ժամը երեկոյեան 7 էր և դեռ անորոշ էր յաղթութիւնը : Փառքելիլ յուսահատած և տեսնալով որ արեւ խոնարհելու վրայ է , տրեմու ուրիշ հնարք մը չտեսնալով , վերջապէս տուաւ այն դժբաղդ հրամանը « մոխիր դարձնելու զքաղաքը » :

Կայծակի պէս հրամանը տարածուեցաւ գունդերուն մէջ , զօրաց մաս մը հրալից գնդակներ կը պատրաստէր , մաս մը պատուհաններէն և ծխաններէն զանոնք ներս կը նետէր և հեծեալք կը վազէին մերձակայ գիւղերէն յարդ և ուրիշ գիւրակէզ նիւթեր բերելու : Փութով սկսաւ հրդեհին ծուխը , և նախ մութ խաւար մը , ապա շառագոյն լոյս մը տարածուեցաւ բոլոր քաղաքին վրայ , երկինքը կարմիր տաքցուցած երկաթի գոյն մ'առաւ , ոսկից իբր թէ բրդելով վար կ'ինկնային ուրիշ հրալից գնդակներ , որոնք ինկած տներնուն մէջ փութով հրդեհ կը ձգէին : Բնակիչներէն ոմանք ներսը կրակ սկսած ժամանակ , դուրս կ'ելլային պատին յեցեալ թշնամեաց հետ տաւալին ճակատ առ ճակատ մրցելու , ուրիշները՝ ներս կը մնային այրելու . տեսնուեցան դարձեալ շատ մը կանայք որ իրենք զիրենք կրակին մեջ կը նետէին : Հոյն թողուցածը՝ սուրը կը լմնցնէր , և 400 հոգի որ մէկիւթը ապաւիններ էին , ամենն ալ մեռան . վրայ եկաւ նաև հով մը , որ զկրակը սփռեց գէպ 'ի հիւսիսային և արեւելեան մասերն ալ :

Հասաւ վերջապէս գիշերը . գիշեր առաւոր , զոր օրուան կը փոխէր ամբողջ քաղքին վրայ տարածուած հրաշէկ պղնձեայ երկինք մը : Այն մեռելատիպ և դժոխակերպ լուսոյն ներքև

տակաւին հրանօթից գոռում գողումնս-
րը կը շարունակէին, և փապքելի տա-
կաւին քայլ քայլ կը յառաջէր փողոց-
ներուն մէջ: Անցաւ կէս գիշերը և օ-
դուն մէջ գնդակները կը սուլէին և տեղ
տեղ մաքառումները կը շարունակէին.
և հազիւ առաւօտեան ժամը երեքին
Ռուսը ալ ընդդիմութիւն չտեսնելով,
դադրեցուցին կրակը և սպասեցին լու-
սոյն, որ արդէն սկսեք էր երևնալ շա-
ռագոյն ճառագայթներով ծուխերուն
և ամպերուն մէջէն: Տխուր տեսարան
մ'այլ այն ատեն բացուեցաւ դիմաց-
նին, երբ խել մը կանայք, տղայք և
ժեքը սովալլուկ և պատառատուն ըզ-
գեստներով, ձեռունին բացած իրենց
դիմեցին քիչ մ'օգնութիւն խնդրելու:
Ասոնց յալորդեցին միջնաբերդէն
դրկուած նուիրակները, որոնք հինգ օր
զինադաշտադումն խնդրեցին, սակայն
փապքելի մտիկ չընելով՝ հազարապետ
մը զրկեց որ անձնատուր ըլլան. և
փայաններ տեսնալով որ ալ անկարելի
էր պաշտպանուիլ, հաւանեցան. այն
պայմանաւ որ զինուորական պատուով
և աղատ մեկնին բերդէն իրենց զէն-
քերով և պաշարով: Փապքելի կէս մը
ուզելով պատուել իր կտրիճ թշնամիքը
որոնք առիւծանման կուռեր էին և կէս
մ'այլ չուզելով նորէն արիւն թափել,
յանձն առաւ և դաշինքները ստորա-
գրուեցան: Քիչ վերջը ժամը 8ին Ս.
Գէորգայ դրօշակը կը ծածանէր այն
պատուարաց վրայ, որոնք 250 տարուը
նէ 'ի վեր Օսմանեան պետութեան
անխռով պաշտպանութիւնքը եղեր
էին: Եւ տաճիկ գունդերը զանոնք
թողլու ժամանակ չէին կրնար գոռոզ
տխրութեամբ մը զանոնք չնկատել:
Իրենց ելլալէն վերջը, փապքելի ներս
մտաւ յաղթանակաւ. սակայն փողոց-
ներուն մէջ անկարելի եղաւ յառաջել,
որովհետեւ այնքան բազմաթիւ էին
դիակուճը որ շատ տեղ, տխուր տեսա-
րան, հարկ եղաւ կոխկուտելով անցնիլ.
անոնց վրայէն, և աւելի սաստկագոյն՝
լսել երբեմն նաև կիսամեռ անկելոց
ճիչքը և աղերաբը:

Տաճկոց կողմանէ ընդ ամենը 5,000
կը համարուին անկեալք, յորոց 2,000
քաղաքացիք էին. և յորս գտնուեցան
նաև հարիւրաւոր կանայք առնացի հա-
զուած: Իսկ Ռուսը կորսնցուցին ըստ
իրենց հաշուին 128 հոգի, 500 ալ վի-
րաւորք: Թէպէտ աւելցընենք որ ըստ
տեղացւոց բազմաձայն վիպութեան,
այնքան բազմաթիւ էր Ռուսաց կողմ-
նէ անկելոց թիւը, որ փոսերուն մէջ
արեան առուակ մը ձևացաւ, և որ
մինչև զմահան 'ի դիականց առաւ տա-
րաւ 'ի բաց:

Հրդեհէր քաղքին երրորդ մասէն ա-
ւելի լափեր էր և փապքելի մեծ աշխա-
տութեամբ հազիւ կրցաւ մարել: Եւ
տոյ փութով քաղքին մէջ վարչութիւն
մը հաստատեց, որուն նախագահ դրաւ
զՊէպակզովի իշխանը և հրովարտակով
մը ժանդոց քաղաքացւոց իր բարի դի-
տաւորութիւնքը և փորձով ալ զայն
ցուցուց, դրամ բաժնելով աղքատ և
տնաւեր բնտանիքներուն:

Այս է ահա Ախլցխայի մեծ և աղի-
աւաւոր պատերազմը, որով Ռուսը
տիրացան Վրահայոց մայրաքաղաքին,
և որ Ազրիանուպօլսոյ դաշնադրու-
թեամբ բոլորովին իրենց մնաց մինչև
ցայսօր:

Սակայն Ախլցխա միայն այս հարուա-
ծով չէր ազատեր պատերազմի վերջե-
րէն, տաճկաւն ուրիշ ահաւոր մ'այլ ի-
րեն գլխուն վրայ կախուած կեցեր էր,
և ըստ Գրոյն, մարախին խնայածը և
թողուցածը, ջրեակը պիտի սպառեր
լմնցընէր:

Յայտնի է Ախլցխայի անկումը ինչ
աղբեցութիւն ունեցաւ Բարձրագոյն
Դրան վրայ. Հալիպ և Քեսէն Մէհմետ
փաշաները պաշտօնընկեց եղան և տե-
ղերնին զրուեցան Հաճի-Սալէհ փաշա
և հռչականուն ծերունի Հակըի փաշա,
որ հիմա Սեբաստիոյ կուսակաւն էր:
Զերկընցընենք այս երկու փաշայից
հրատարակութիւնքը, հանդերձանքը,
իրենց ծրագիրները և անոնց գործա-
դրութիւնը. որոնց համար սակայն կա-
րևոր կը համարէին գարուն չհասած

նորէն տիրել Ախլցխայի, որ նիւթապէս
և բարոյապէս իրենց համար օգտակար
և քաղաքիչ կէտն էր: Սալէհ փաշա
այս բանին համար չահեցաւ ոսկւոյ
միջոցով Աճարաներուն իշխանը զԱճմէտ
Պէկ, որ գրեթէ ինքնիշխան Բարձրա-
գոյն Դոնէն անկախ կ'իշխէր իր լեռնա-
բնակ բնակչաց վրայ: Իր առաջին նշա-
նին փութով 15,000 լազ գումարուե-
ցան դրօշուն տակ 'ի Սոմխէթ, ամենն
ալ աւար ձեռք ձգելու յուսով. այս
կամաւոր զօրաց միացան նաև 5,000
կանոնաւոր հեծեալք և 6 թնդանօթք:
Միանգամայն Ախլցխայի վրայ արշա-
ւանքը ծածկելու համար, Սէրասկէրը
ձայն հանեց որ Ղարսի վրայ կը չուէր,
մինչդեռ Խաղնատար օղլու Օսման փա-
շա Տրապիզոնի կուսակալը, 3,000 հո-
գի ժողուած 'ի Պաթում' կուրիէլի դէմ
պիտի երթար:

Փաղքիչ իմացաւ թշնամոյն դիտա-
ւորութիւնը և փութով քերտոնի գուն-
դէն ջոկատ մը զատելով յԱխլցխա
դրկեց օգնութեան. միանգամայն Պուր-
ցոփ հազարապետը հրաման ընդունե-
ցաւ երկու հետեակաց ջոկատ գումա-
րելով և մէկ խազախներու գունդ և 5
թնդանօթով բռնել նախ Պորճոմի կիր-
ճերը, դիմել յԱզդոր և հարուածել 'ի
թիկանց զԱխլցխա պաշարող բանակը:
Ուրիշ գունդեր ալ պիտի հասցընէր
Մուրափիէֆ. և Հէս աւազ զօրավարն
ալ պիտի դիմէր Աճարաց Պէկին եր-
կիրները աւելորդելու:

ՅԱխլցխա՝ Պեպուզոփ իշխանը ժող-
վելով պահանորդաց գունդերն 'ի
միջնաբերդին՝ զիրենց խորաններ էր
յամառ ընդդիմութեան մ'ահաւոր
թշնամոյն, որ արդէն հասեր էր 'ի Տի-
կոր (1829 փետր. 16) և իր եղբայրը
Ափտի-պէկ կը դիմէր բռնելու Պորճոմի
կիրճերը: 18ին, 19ին Աճմէտ-պէկ
Ախլցխայէն քանի մը վէրսդ հեռու կը
գտնուէր, և այս ահաւոր և սպառիչ
թշնամոյն դիմացէն քրիստոնեայք և
Տաճիկք կը դիմէին դէպ 'ի քաղաք
Պէպուզոփէն ապաւէն խնդրելու և Ա-
ճարաց գունդերուն աւարառութեանց

լուրը բերելու: Եւ արդարև այս բա-
նակը բնաւ նմանութիւն մը չունէր
առջի գնդերուն. ասոր նպատակը մի-
այն աւարառութիւնն էր: Փետրուարի
20ին առաւօտը Աճմէտ Պէկին գուն-
դերը ամէն կողմանէ քաղաք մտան
խառնաձայն ուրախութեան աղաղակ-
ներով և ամեն կողմ տարածուեցան:
Քիչ վերջը գումարուած գտնուեցան
միջնաբերդին պարսպաց տակ և յար-
ձակումը սկսան: Ուանց ուշ դնելու
կարկտանման գնդակներուն, որ բեր-
դէն վրանին կը թափէին, կատաղի մո-
լեղնութեամբ սկսան սանդուխներ դը-
նել, բայց կարգ կարգ կամ սանդուխնե-
րէն կը գլորէին կամ սանդուխներուն
ոտքը. յուսահատել չկար, ձևերով
և ձեռքերով և գոլումներով անհամար
սպառնալիքներ կ'ընէին Ռուսաց, որոնք
բնաւ վարկեան մը չկասեցան կռուելու
մինչև որ Աճարները դիականց բազմու-
թենէն չկարենալով կռուիլ, ետ դար-
ձան և քաղքին տներուն վրայ ինկան:
Հօս ընթերցողաց խնայելու համար
կը թողում նկարագրելու այն անգութ
և անպատիւ տեսարանները որոնք սոս-
կումն կը բերեն ամենուին: Յետոյ ա-
պաւինեցան այն տուններուն մէջ որ
պատուարաց կից էին և հօն կը կը հան-
դերձէին կռուելու բերդին հետ, և նորէն
սանդուխ դնելով վեր ելլալու համար.
Քիչ վերջը կրակ ալ սկսան թափել
քաղքին վրայ, բայց Ռուսք բնաւ տե-
ղիք չտուին: Աճմէտ-պէկ մտածեց կա-
նոնաւոր պաշարում մը սկսիլ: Փորձեց
գետակին ընթացքը կտրել քաղքէն,
բայց գործերնին աւրուեցաւ Ռուսաց
յանկարծակի յարձակմամբ մը: Ահ-
մէտ — Պէկ առանց յուսահատելու,
գիշերը զաղտ քաղքին դրան դիմեց,
պատնէշ մը քայեց որ անկէ վերջը
կ'արգելուր որ և իցէ ելք մը քաղքէն:
Օր օրուան վրայ պաշարելոց դիրքը կը
ժանրանար, մանաւանդ որ յուսահատե-
լէն օգնութիւն մ'ընդունելու. և Ահ-
մէտ-պէկ այնպէս շրջապատեր էր ըզ-
քաղաքը որ ոչ մի լուր ներս կը մտ-
նար. միագամայն կը փութացընէր իր

եղբայրը երազ հասնիլ ռոնել Պորճոմի կիրճերը ուսկից մեծապէս կախումն ունէր գործոյն յաշորութիւնը: Նոյնը կը դիտէր նաև Պուրցոֆ որ իր գունդերը գումարեր էր 'ի Սուրամ, և լսելով Ալ-տի-պէկին մերձնալը, աճապարեց հասաւ բռնելու առաջին անցքը: Նոյն միջոցին իր լրտեսներուն ձեռքով իմացաւ որ Տաճիկը անցնելով երկրորդ հունը, իրեն դէմ կը չուեն. և յիրաւի շօթն առաւօտը երկու բանակները դիմացէ դիմաց երկցան և կռիւր սկսաւ, յորում Ալտի-պէկ տկտրանալով առանց ետ դառնալու անցքը պաշտպանելու համար, ջանաց իրօքիները ապահովընել յԱղզոր, և Պուրցոֆ ազատ կը դիմէ դէպ յԱխլցխա ուր Ահմէտ-պէկ յետին յարձակումը չսկսած նուիրակ դրկեր էր պահանորդաց անձնատուր ըլլալու: Պէպուզոֆ և իր արի զինակիցքը, Տաճիկց պատրաստուած միջոց, իրենք ալ ջանացեր էին կարկաւորել պատուարաց աւերեալ մասունքը և երգուեր էին անոնց վրայ ինկնալ մեռնիլ քան թողուլ թշնամոյն որ ներս մտնայ: Ահմէտ-պէկ յարձակումը փութով սկսաւ, որպէս զի օգնութեան գունդերը չհասած, տիրէ բերդին, բայց առաջին փորձը ելք մը չուենցաւ: Երկրորդ օրը արևը ելած միջոց Ռուսը մեծ շփոթութիւն մը դիտեցին Աճարաց բանակին մէջ. նա մանաւանդ նաև նահանջի շարժում մը. Պէպուզոֆ ստուգելու համար կը սկսի ահաւոր կրակ մը թափել անոնց վրայ, և յիրաւի անհնար է նկարագրել թըշնամեաց շփոթութիւնը: Ահմէտ-պէկ լսելով իր եղբոր պարտութիւնը և Պուրցոֆի մոտենալը նահանջ գտրկեր էր:

Այս խառնակութեան միջոց Պէպուզով հինգ շուկատ առած և երկու լուծ հրանօթ, դուրս կ'ելլայ քաղքէն և կը սկսի խուճապեցնել թշնամոյն փախուստը: Այն ատեն կը սկսի Տաճիկաց կող-

մէն վայնաստունը և շփոթը: Ահմէտ-պէկ քանի մ'անգամ կը ջանայ գունդերը ետ դարձնել և կռուիլ. բայց մոտիկ ընող չկայ, մինչև որ Պէպուզոֆ խոհեմութիւն համարեցաւ այնչափ քիչ հոգւով շատ չհեռանալ քաղքէն և նորէն ետ դարձաւ:

Պէպուզոֆ քաղաքը մոռնալով գտաւ թշնամեաց դասալիքներէն բազմութիւն մը, որոնք աւարառութեան ետեւէն և ապաւիններ էին բերդին մօտ հիւղերուն մէջ և չէին ուզեր անձնատուր ըլլալ. հրամայեց զօրուն որ կրակ տան անոնց, և ով որ խոյս տուաւ կրակէն սրոյ ճարակ եղաւ. և այսպէս 3 ժամուան մէջ թշնամեաց հետք մը չըմնաց. երկու ժամ վերջն ալ կը հանէին Պուրցովի գունդերը: Այս պաշարման միջոց Աճարաց կողմանէ 3,000 մը ինկեր էին և Ռուսաց պահանորդներէն ալ 100 հոգի ըստ իրենց համարոյն:

Բայց Ախլցխա, որ արդէն առջի պատերազմով կորսուեցուցեր էր իր չքեղութիւնը, այս երկրորդ կռուով աւերակաց կոյտ մը դարձաւ: Բնակչաց մեծ մասը խոյս տուեր էին և որչափ որ Ռուսը յորդորեցին նորէն դառնալ բռնակելու, միայն քրիստոնեայքն եղան որ յանձն առին դառնալու և արտասուելու իրենց աղէտքը, իրենց հայրենի վառարաններուն աւերը և աւերակը: Քիչ վերջը երբ Ռուսը կը քաջուէին իրենց տիրած ուրիշ քաղաքներէն, և իրենց կը թողուէր Ախլցխա Աղբիա նուաջօտոյ դաշնադրութեամբ, այն ատեն խել մը հայ ընտանիքներ գալով Ղարսէն և Կարսէն, սկսան շինել այն արուարձանքը որ յետոյ կոչուեցան Նոր-Ախլցխա, և որչափ որ Նոր քաղաքն ալ սկսաւ փութով շէննալ և պայծառանալ, սակայն Ախլցխայի այս երկու պատերազմներով ստացած վէրքերը չբժկուեցան:

Հ. Մ. ՆՈՒՐԻՈՒՆ